

HİLÂL (الهلال)

Sözlükte “yüksek sesle haykırmak; ortaya çıkmak, parlamak; sevinmek” anlamlarına gelen **hell** kökünden türeyen **hilâl** (çoğulu **ehille**), ayın kavuşum öncesi ve sonrasında yeryüzünden uçları sivri ince bir yay gibi görünen şeklinin adıdır. Kelime Kur’ân-ı Kerîm’de bir yerde çoğul şekliyle geçer (el-Bakara 2/189). Sözlük anlamına bağlı olarak özellikle kavuşum durumundan sonra ayı ilk defa görenlerin onu haber vermek için sevinçle haykırmaları sebebiyle ayın ilk görülen şekline **hilâl** denildiği kaydedilmektedir. Nitekim yüksek sesle telbiyede bulunmaya ve **hilâl** ilk görüldüğünde tekbir almaya **ihlâl**, yine yüksek sesle kelime-i tevhidi söylemeye **tehlîl**, yeni doğan çocuğun hayat belirtisi olarak çığlık atmasına **istihlâl** denir. Her kamerî ayın başında kavuşum durumunun ardından incecik bir kavis şeklinde ilk defa görülen yeni aya bir-üç gecelik iken **hilâl** denildiği gibi her ayın sonunda kavuşum durumundan önceki son iki gecedeki aya da bu ad verilir. Bunların dışında kalan diğer gecelerde aya **kamer**, kavuşum esnasında yeryüzünden görülemeyen durumuna da **muhak** denilir.

Ayın aydınlanmış olan yüzeyinin yeryüzünden görülen kısmı periyodik olarak değişir. Kavuşum ayı denilen yaklaşık 29,53 günlük süre içinde önce ince bir kavis şeklinde görülen parlaklık (ilk **hilâl**), yavaş yavaş büyüyerek yarım daire (ilk dördün) ve tam daire (dolanay) biçimini aldıktan sonra tekrar küçülüp incelmeye başlar ve nihayet bir iki gün hiç görünmez olur. Ardından parlaklığının tekrar görülmesiyle yeni bir ay başlar. Ayın ilk **hilâl**, ilk dördün, dolunay, son dördün ve son **hilâl** gibi değişik şekillerinden her birine “ayın evreleri” denir.

Kur’ân-ı Kerîm’de de işaret edildiği üzere (el-İsrâ 17/12; el-Furkân 25/61; Nûh 71/16), ayın kendisi ışık kaynağı olmayıp yeryüzünden görülen parlaklık güneş ışığının ay yüzeyindeki yansımısından ibarettir. Ayın güneşle olan konumu sebebiyle

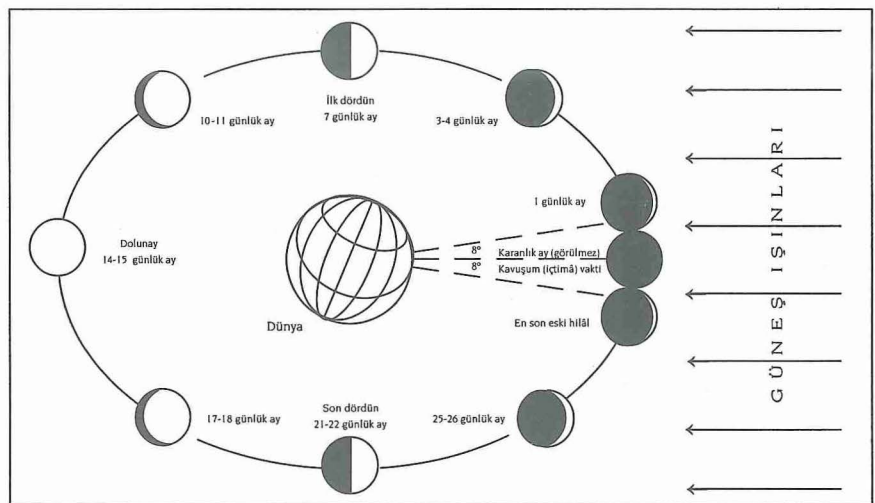
aydınlanmış olan yüzeyinin dünyaya bakış nisbetine göre bu parlaklık yeryüzünden bazan **hilâl**, bazan yarım daire veya dolunay şeklinde görülür; bazan da hiç görülmez. Ayın dünya çevresindeki dönüş süresiyle kendi eksenini etrafındaki dönüş süresi birbirine eşit olduğu için yeryüzünden daima aynı yüzeyi gözlenir.

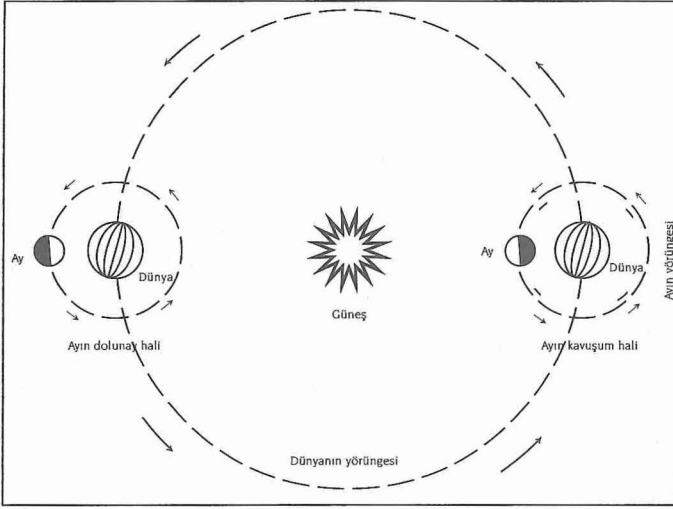
Ayın, dünya çevresinde dönerken güneşle dünya arasında aynı doğrultuda bulunmasına kavuşum (ictimâ) durumu denir. Bu sırada ay güneşle birlikte doğup güneşle birlikte batar ve güneş tarafından aydınlatılan yüzeyi tamamen güneşe, karanlık yüzeyi ise dünyaya dönük olduğu için yeryüzünden görülmez. Ancak ay, her gün bir öncekinden daha geç doğup daha geç battığı için kısa bir süre sonra bu doğrultudan ayrılarak güneşten daha geç batmaya başlar. Böylece güneşle ay arasındaki açı, ayın yüzeyine yansıyan ışığın yeryüzünden görünmesi (rûyet) için yeterli büyüklüğe ulaştıncaya ay güneş battıktan sonra batı ufkunda **hilâl** biçiminde görülmeye başlar. **Hilâlin** görüldüğü gece önceki aya değil yeni başlayan aya aittir. Çünkü **hilâlin** batı ufkundaki rûyetiyle önceki ay biter, yeni ay başlar.

Yeni ayın ilk günlerinde güneş aydan önce doğup battığı ve ayın önünde seyrettiği için ay güneş ışınlarını bize göre alt taraftan alır ve alt yüzeyi aydınlanır. Bu sebeple güneş battıktan sonra batı ufkunda yeni aya ait **hilâlin** uçları yukarıya (semâya) dönük olur. Ayın son günlerinde ise ay güneşten önce doğduğu ve battığı için sadece güneş doğmadan önce uçları batıya dönük olarak doğu ufkunda gözlenebilir, batı ufkunda ayın son **hilâli** gözlenemez. Eğer batmadan önce ayın son **hilâli** batı ufkunda da gözlenebilseydi **hilâlin** uçlarının aşağıya (ufka) dönük olduğu görüldü. Çünkü bu esnada güneş ufkun üstünde, aydan daha yüksekte bulunur ve ay üst taraftan aydınlanır.

Ay dünya çevresindeki dönüşünü 29,530589 günde (29 gün 12 saat 44 dakika 2,8 saniyede) tamamlar. Ayın herhangi bir safhasının, meselâ dolunay veya kavuşum durumlarının peşpeşe iki defa tekrarı arasındaki zamana eşit olan bu süreye “astronomik ay” (kavuşum ayı, sinodal ay) denir. Buna göre teorik olarak bir kamerî yıl $29,530589 \times 12 = 354,367068$ gündür. Ancak gün sayısı kesirli olmayacağından kamerî takvimde ay-

Ayın evreleri

Ayın
dolunay
ve kavuşum
hali

lar bazan yirmi dokuz, bazan otuz gün gösterilir. Eskiden ramazan ve bayram gibi dinî günler için değil daha çok ileriye dönük çalışmaların tarihlerini belirlemek için önceden hazırlanan kamerî takvimlerde 354 günden artan ve otuz yılda on bir güne ulaşan ($30 \times 0,367068 = 11,01204$) bu fazlalık belirli bir kurala göre bazı yılların zilhicce ayına eklenirdi (bk. AY).

Eski çağlardan beri güneş ve ayın periyodik düzenli hareketleri zaman ölçüsü ve göstergesi olarak kullanılagelmıştır. Pek çok faydası yanında güneş ve aydan vakitleri bilme ve hesaplama konusunda da faydalandığına, "Allah geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı da -vakitleri tayin için- birer hesap ölçüsü kılmıştır" (el-En'âm 6/96); "Güneşi ışıklı, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için aya menziller tayin eden O'dur" (Yûnus 10/5) meâlindeki âyetlerle Kur'an-ı Kerim'de de işaret edilmiştir. Ancak ay, periyodik olarak düzenli ve sabit sürelerle aynı evrelerde bulunduğundan vakit tayini için güneşten daha elverişlidir. Gece ve gündüzle gün ve yıl güneşin hareketlerinden kısmen anlaşılabilirse de ay süresi için güneşin hareketlerinde belirli bir işaret veya ölçü bulunmamaktadır. Nitekim güneşin hareketlerine göre tesbit edilen (şemsi) yılda ayların gün sayıları tabii bir mikyasla değil itibarî olarak belirlenmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de, ayın gökyüzündeki düzenli hareketinin insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleri olduğu (el-Bakara 2/189), gökler ve yer yaratıldığı zaman onun hareketlerinin on iki ay meydana gelecek şekilde düzenlendiği (et-Tevbe 9/36) bildirilir. Kur'an'ın doğrudan ve dolaylı ifadelerinde, hadislerde ve bu çerçevede oluşan İslâmî gelenekte namaz va-

kitleri, oruca başlama ve iftar vakti gibi güneşin hareketlerine ve gece-gündüz ayırımına göre belirlenen bazı ibadetler hariç tutulursa ramazan orucu, hac, zekât, fıtır sadakası, kurban ve bayram namazları gibi edâsı yıl içinde belirli vakitlere bağlanmış olan ibadetlerin, yemin, ilâ, iddet gibi şer'î muamelelerin vakit ve sürelerini tesbitte kamerî ayların esas alındığı görülür. Nitekim Hz. Peygamber, "Yüce Allah hilâlleri insanlar için vakit ölçüleri kıldı. O halde hilâli görünce oruca başlayın, onu tekrar görünce iftar edin" demiştir (Müsned, IV, 23, 321; Dârekutnî, II, 163; Hâkim, I, 585). Kamerî ayların ölçü alındığı bu tür ibadet ve muamelelerin zaman veya sürelerinin isabetle tayin edilebilmesi, kamerî ayların başlangıçlarının doğru olarak belirlenmesine bağlı olduğundan hilâlin görülmesi İslâmî gelenekte öteden beri önemli bir yere sahip olmuştur. Ramazan ve şevval hilâlleri kastedilerek belli başlı hadis kitaplarında yer alan, "Hilâli görünce oruca başlayın; onu tekrar görünce bayram yapın. Eğer hava kapalı ise içinde bulunduğunuz ayı otuz güne tamamlayın" (Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 17-20) meâlindeki hadis ve hilâlin görülmesini konu alan benzer hadisler, kamerî ayların bu aylara ait ilk hilâllerin görülmesiyle başladığını, rû'yetin mümkün olmaması durumunda önceki ayın otuz güne tamamlanması suretiyle tesbit edileceğini açıklayarak bir hesaplama kolaylığı getirmiş olmakla birlikte ileri dönemlerde hilâlin görülmesi konusunda oluşacak zengin fıkıh kültürü ve bu konuda ileri sürülebilecek farklı görüşler açısından da önemli bir malzeme teşkil etmiştir.

Hilâl görülünce Resûl-i Ekrem'in belirttiği gibi tekbir aldıkdan sonra şu şekilde

dua etmek müstehaptır: "Allahım! Şu yeni hilâli bize iman, İslâm, güvenlik, bereket ve esenlik içinde mübarek eyle. Ey hayır ve rûşd hilâli! Senin de bizim de rabbimiz Allah'tır, bize hayır ve uğur getir" (Tirmizî, "Da'avât", 51).

Güneş ufkun üstünde iken kuvvetli ışınları hilâlin gündüz görülmesini engeller. Ayın önünün açık olup güneşin bulut arkasında kalması gibi bir durumda bile hilâlin gündüz görülmesi çok zayıf bir ihtimaldir. Bununla birlikte fıkıh literatüründe böyle bir ihtimal veya faraziyeyle danyan bazı tartışmaların yapıldığı bilinmektedir. Bu tartışmalar, gündüz hilâlin görülmesi mümkün olmamakla birlikte toplumda bu yönde bazı iddiaların gündeme gelmesi ihtimalinden dolayı pratik bir çözüm önerisi görünümündedir. Meselâ "yevm-i şek" denilen, önceki ayın son (yani otuzuncu) günü veya yeni ayın ilk günü olması muhtemel bulunan günde eğer hilâl gündüz görülürse, bunun önceki ayın son gecesine mi yoksa yeni ayın ilk gecesine mi ait sayılacağı konusunda görüş ayrılığı vardır. Hz. Ömer, Osman, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, İbn Mes'ûd, Saîd b. Müseyyeb, Atâ b. Ebû Rebâh, Câbir b. Zeyd gibi ashap ve tâbiîn âlimleri yanında Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed ile Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler'e göre ister zevalden önce ister zevalden sonra görülsün, gündüz görülen hilâl gelecek geceye ait sayılacağından aynı gün güneş batımından sonra görülmüş hilâl hükmünde olur. Çoğunluğu teşkil eden bu fakihler, "Hilâli görünce oruca başlayın, onu görünce iftar edin" (Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 7-8) ve, "Hilâli görmedikçe oruç tutmayın, onu görmedikçe iftar edip bayram yapmayın" (Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 3) meâlindeki hadisleri ve oruca ancak rû'yeti takip eden günün fecrinde başlanabileceğini dikkate alırlar. Uygulanmakta olan ve delil yönünden kuvvetli sayılan da bu görüştür. Nitekim Hz. Ömer, Bağdat civarında ve Kasırsırın'ın yakınında bulunan Hânîkin'deki askerlerine yazdığı bir mektupta, "Hilâli gündüz görürseniz akşam olmadıkça veya onu önceki akşam gördüklerine dair iki kişi şahitlikte bulunmadıkça iftar etmeyin" demiş (Dârekutnî, II, 168, 169), İmam Mâlik, Hz. Osman'ın şevval hilâli gündüz görüldüğü halde akşam olmadan orucunu açmadığını nakletmiştir (el-Muva'tta', "Şıyâm", 4). Süfyan es-Sevrî, Ebû Yûsuf ve Mâlikîler'den İbn Habîb ile İbn Vehb ise gündüz zevalden sonra görülen hilâlin gelecek ge-

ceye, zevalden önce görülen hilâlin ise önceki geceye ait olduğunu söylemişlerdir. Hz. Ali ve Hz. Âişe ile bir rivayette Hz. Ömer'in görüşleri de böyledir. Hz. Ali'den aksi görüş de nakledilmiştir.

Âlimler arasındaki bu ihtilâf, ayın yirmi dokuzuncu günü akşamı (otuzuncu gece) hilâlin görülmemesi halindedir. Eğer hilâl bir akşam önce görülmüşse gündüz görülen hilâlin önceki veya sonraki geceye ait oluşunun hiçbir önemi yoktur; çünkü güneşin batmasından sonra hilâlin görülmesiyle önceki ay çıkmış, yeni ay başlamıştır. Gündüz zevalden sonra görülen hilâlin ertesi güne ait olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmadığı gibi kamerî aylar yirmi dokuz günden eksik olmaya- cağı için ayın yirmi dokuzuncu günü gündüz görülen hilâlin de ister zevalden önce ister zevalden sonra görülsün gelecek geceye ait sayılacağına ihtilâf yoktur.

İhtilâf-ı Metâli. Gece ve gündüz dünyanın her yerinde aynı saatte başlamadığı gibi hilâl de dünyanın her yerinde aynı anda görülmez. Çünkü kamerî aylar için başlangıç sayılan hilâl, kavuşum durumunun ardından güneşin batışından sonra batı ufkunda görülür. Güneş dünyanın her yerinde aynı saatte batmadığı için hilâlin görülebilme zamanı da ilk görüldüğü yerden itibaren batıya doğru ilerleyerek değişir. Hilâlin dünyanın değişik yerlerinde değişik saatlerde görülmesi olayına "ihtilâf-ı metâli" denilmektedir.

Hilâlin görülmesiyle kamerî ay başladığına göre belli bir yerdeki görmenin o çevre dışındaki yerler için de geçerli sayılıp sayılmayacağı konusunda ilk dönemlerden itibaren farklı görüşler ileri sürülmüştür. Başta Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden Leys b. Sa'd olmak üzere Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî fakihlerinin çoğunluğu ile Ebû't-Tayyib et-Taberî gibi bazı Şâfiî fakihlerine göre ihtilâf-ı metâlia itibar edilmez. Herhangi bir yerde usulüne uygun şekilde hilâlin görülmesi durumunda ister uzak ister yakın yerlerde bulunsunlar bütün müslümanların buna uyması, buna göre oruca başlaması veya bayram yapması gerekir. Hanefî fakihlerinin çoğunluğuna göre bir yerin halkı, hilâli görerek yirmi dokuz gün oruç tutup bayram yaptıktan sonra başka bir yerde yine hilâl görülerek veya şâban ayı otuz güne tamamlanarak kendilerinden bir gün önce oruca başladığını ve otuz gün oruç tutulduğunu öğrense eksik kalan bir günü kaza etmesi gerekir. Buna göre Ebû

Ömer, İbn Abdülber, İbn Rüşd (*Bidâyetü'l-müctehid*, I, 125) ve İbn Cüze'yy'in (*Kavâninü'l-aḥkâmî's-şer'iyye*, s. 111) Endülüs ve Hicaz gibi birbirinden çok uzak yerlerde her beldenin kendi rü'yetinin muteber olduğu konusunda icmâ bulunduğu dair sözleri isabetli değildir. Ancak herhangi bir yerde görülen hilâl ile hilâl görülmeyen yerlerdeki müslümanların da oruca başlamaları veya bayram yapmaları için olayın sadece duyulması yeterli değildir, rü'yetin gerçekleştiği konusunda kesin bilgi gerekir.

İbn Abbas, İkrime, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir, İshak b. Râhûye gibi bazı sahâbe ve tâbiîn âlimleriyle Şâfiîler'in çoğunluğu, bazı Hanefî ve Mâlikî fakihlerine göre ise herhangi bir yerdeki rü'yet bu bölgeye yakın olan yerlerde itibar edilmesi gerekir. Nitekim Hz. Peygamber, Medine'de hilâl görülmediği halde Medine'ye dışarıdan gelen iki bedevînin bir akşam önce hilâli gördüklerine dair şahadetlerine dayanarak bayram yapılmasını emretmiştir (Ebû Dâvûd, "Şavm", 13). Fakat birbirinden uzak olan yerlerde her beldenin kendi rü'yeti muteberdir. Ancak uzak ve yakın çevrenin tesbiti konusundaki görüşler farklıdır. Şâfiî fakihlerinin bir kısmı sefer mesafesini, bir kısmı metâliin ihtilâfını (her ikisinde birden aynı saatlerde hilâl görülemeyen yerleri), bir kısmı ülkelerin farklı oluşunu, diğer bir kısmı da her taraftan 24 fersah (yaklaşık 138-140 km.) olan mesafeyi uzak, bunlardan daha az mesafeleri ise yakın saymıştır. Hanefîler'den ihtilâf-ı metâlia itibar edilmesi gerektiği görüşünde olanlar da 24 fersahı ölçü almışlar, daha az mesafede rü'yet zamanının değişmeyeceğini söylemişlerdir. Mâlikîler'den İbn Abdülber ve İbn Rüşd gibi, birbirine uzak olan yerlerde her beldenin kendi rü'yetine itibar etmesi gerektiğini kabul edenler ise Bağdat, Basra, Kûfe, Medine ve Yemen gibi beldeler arasındaki mesafeleri yakın, Horasan ve Endülüs gibi gerçekten birbirine uzak yerler arasındaki mesafeleri uzak saymışlardır. Bu konuda aşırı yükseklik farkı, ayrı devletlerin yönetiminde bulunma gibi başka ölçülerden de söz edilmiştir.

İhtilâf-ı metâlia itibar edilmesi gerektiğini savunanlar görüşlerine delil olarak imsak, iftar ve namaz vakitlerinin tesbitinde her yerin kendi fecir, şafak, zeval, tulû' ve gurup olaylarının ölçü alınması gibi kamerî ayların başlangıcı için de her beldenin kendi rü'yetinin esas alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Nitekim Halî-

fe Muâviye ile görüşmek için gittiği Şam'dan ramazan ayının son günlerinde Medine'ye dönen Küreyb'in orada hilâlin cuma gecesi görülüp oruca başladığını söylemesine karşı İbn Abbas da Medine'de hilâli cumartesi gecesi gördüklerini ve ramazan otuz güne tamamlanıncaya veya hilâli görünceye kadar oruca devam edeceklerini, Şam'daki durumun kendilerini bağlamadığını, Resûlullah'ın böyle emrettiğini söylemiştir (Müslim, "Şiyâm", 28; Ebû Dâvûd, "Şavm", 9). İhtilâf-ı metâlia itibar edilmeyeceği görüşünde olan fakihlerin çoğunluğu ise, "Resûlullah bize böyle emretti" sözünün bu konuda açık olmadığını, "Hilâli görmedikçe oruca başlamayın, onu görmeden bayram etmeyin" (Buhârî, "Şavm", 11) meâlindeki hadisin kastedilmesi ihtimali yanında bunun İbn Abbas'ın kendi ihtihadı olabileceğini veya Küreyb'in sözleri haber-i vâhid sayıldığı için kabul edilmemiş olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bu âlimler, "Hilâli görünce oruca başlayın, onu görünce bayram edin" (Buhârî, "Şavm", 11) meâlindeki hadiste oruca başlama ve bayram yapma mutlak şekilde rü'yetle bağlanmış olup her belde veya toplumun ayrı ayrı rü'yetlerinin şart kılınmadığını, bu sebeple herhangi bir yerde hilâlin görülmesinin sadece o çevredeki müslümanları değil bütün müslümanları bağlayacağını ifade etmişlerdir.

Tevhid dini olan İslâm'da müslümanların sevinç ve kederlerini paylaşmalarının ve mümkün olan her konuda birliği sağlayıp ayrılıktan sakınmalarının önemi inkâr edilemez. İhtilâf-ı metâlia itibar edilmesi durumunda ise değişik ülke ve bölgelerde aynı gün oruca başlanması veya bayram yapılması mümkün değildir. Bu konuda birliğin sağlanmasına çoğunluğun görüşü daha uygundur. Ancak bu icthada göre de zaman zaman bazı problemler söz konusu olabilmektedir. Çünkü herhangi bir yerde hilâl görüldüğünde dünyanın her yerinde vakit ve saat aynı değildir. Eğer hilâl ilk defa doğuda görülürse aynı gün içinde batıya doğru hemen her yerde oruca başlanması veya bayram yapılması mümkün ise de rü'yetin batıda bir yerde gerçekleşmesi durumunda doğudaki bazı ülkelerde gün değişmiş ve imsak vakti geçmiş olabilir. Nitekim ihtilâf-ı metâlia itibar edilmeyeceğini belirten fakihler, bu prensibi hiçbir kayda bağlamadıkları halde son yıllarda çeşitli İslâm ülkelerinde konuyla ilgili olarak yapılan ilmi toplantılarda, kamerî ayların ancak rü'yetin sübûtu ile başlayacağı ve rü'yet

sabit olduğu esnada imsak vakti geçmiş olan yerlerde o gün artık oruç tutulmaya-
cağı düşüncesiyle bu prensibe, "hilâlin gö-
rüldüğü yerin gecesine iştirak eden böl-
gelerde" kaydının eklendiği görülmekte-
dir. Ancak bu durum, kamerî ayların baş-
laması için mutlaka hakikî rü'yetin (hilâ-
lin gözle görülmesinin) aranması duru-
munda vârittir. Hesapla belirlenecek hük-
mî rü'yete itibar edilmesi halinde hilâlin
ne zaman ve nerede görülebileceği önce-
den bilineceğine göre, "Gündüz zevalden
önce görülen hilâl önceki gece görülmüş
hükümündedir" diyen ve aralarında İmam
Ebû Yûsuf'un da bulunduğu fakihlerin ic-
tihaatları dikkate alınarak hilâlin görülebile-
ceği hesapla belirlenen günün bu gibi
yerlerde de yeni kamerî ayın ilk günü sayıl-
ması ve böylece bütün müslümanların
aynı gün oruca başlamaları ve bayram
yapmaları bazı nâdir haller dışında müm-
kûn olabilmektedir.

Hilâlin Sübûtu. Kamerî aylar prensip
olarak hilâlin görülmesiyle başlar. Bu se-
beple ramazan orucunun zamanında eda
edilebilmesi için şâban ve ramazan ayla-
rının yirmi dokuzuncu günlerinin akşamı
güneşin batışını müteakip batı ufkunda
hilâlin araştırılması fukahânın çoğunluğuna
göre farz-ı kifâye, Hanbelîler'e göre ise
müstehaptır. Eğer hilâl görülürse yeni ay
girmiş olur ve ertesi gün oruca başlanır
veya bayram yapılır; hilâl görülmezse için-
de bulunulan ay otuz güne tamamlanır.

Havanın bulutlu veya sisli olması gibi
görüşü engelleyen veya zorlaştıran du-
rumların bulunması halinde, Hanefîler'e
göre ramazan hilâlinin sübûtu için âkil ve
bâliğ olmak şartıyla ister kadın ister er-
kek olsun, ahlâken güven veren (âdil) ve
ya dinî hükümlere açıkça saygısızlığı bilin-
meyen (mestürü'l-hâl) tek bir müslümanın
haberi yeterlidir. Bu kişi, hilâli ister ken-
disi görsün ister başka biri tarafından
görüldüğünü haber versin durum değiş-
mez. Bunda şahitlik ehliyeti, şahit sayısı
ve şahadet sözü aranmaz. Çünkü şahitlik,
insanların hak ve menfaatlerine ait dava
konusu olabilen hususlarla ilgilidir. Hilâ-
lin rü'yetinin bununla doğrudan bir ilgisi
bulunmadığı gibi herhangi bir ayın girişi,
vadeye bağlı bir alacak davası gibi başka
bir olaya bağlı durum olmadıkça mahkeme
tarafından re'sen hüküm altına alınmaz.
Bundan dolayı ramazan hilâlinin sü-
bûtu için haber verenlerde şahitlik nisabı
(en az iki erkek veya bir erkek ile iki kadın),
şahitlik ehliyeti ve şahadet sözü gerekli
olmadığı gibi hâkimin hükmü ve yetkili
bir makamın onayı da gerekli değildir.

İbadete başlamada ihtiyat esas olduğun-
dan tek kişinin haberi yeterlidir. Nitekim
Hz. Peygamber, hilâli gördüğünü söyle-
yen bir bedevinin müslüman olduğunu
sorup öğrendikten sonra, "Bilâl, halka
yarın oruca başlamaları gerektiğini ilân
et" demiş (Ebû Dâvûd, "Şavm", 14), İbn
Ömer'in halkın ve kendisinin hilâli gördük-
lerini haber vermesi üzerine oruca başla-
mış, halka da oruca başlamalarını emret-
miştir (Ebû Dâvûd, "Şavm", 14).

Ramazan hilâlinin aksine şevval hilâli-
nin sübûtu ile oruca son verileceği için bu-
nunla ilgili beyan haberden çok şahade-
te benzerdir. Çünkü oruç sırf Allah
hakkı olduğu halde iftar ve bayramda in-
sanların menfaati de söz konusudur. Bu
sebeple şevval hilâlinin sübûtu için âdil
de olsa tek kişinin haberi yeterli görülme-
miş, insanlar arasındaki diğer hak ve
menfaatlerle ilgili hususlarda olduğu gi-
bi bunda da şahitlikle ilgili gerekli şart-
ların bulunması aranmış, fakat hâkimin
hükmü şart görülmemiştir.

Hava açık ve görüşe engel bir durumun
bulunmaması halinde ise Hanefî mezhe-
binde kuvvetli görüşe (zâhirü'r-rivâye) göre
ramazan, şevval ve zilhicce hilâllerinin
sübûtu için tek hatta birkaç kişinin hilâ-
li gördüğünü söylemesi yeterli değildir;
sözleri kesin bilgi veya en az galip zan ifa-
de edecek sayıda büyük bir kalabalığın
hilâli gördüğünü haber vermesi gerekir.
Verdikleri haber kesin bilgi veya zann-ı
gâlib ifade edecek çoğunluğun sayısı ko-
nusunda zâhirü'r-rivâyede belirli bir ra-
kam yoktur. Ebû Yûsuf, kasâmeyi esas
alıp bunu elli erkek olarak takdir etmiş,
İmam Muhammed ise zaman, mekân ve
sosyal şartlara göre bunun takdirinin
ülû'l-emre (yetkili otoriteye) ait olacağını
söylemiştir ki tercih edilen görüş de bu-
dur. Bu konuda başka sayı ve ölçüler ve-
ren fakihler de vardır. Bir veya birkaç ki-
şinin şahitliğinin yeterli görülmesinin
gerekçesine gelince, farz-ı kifâye olması
sebebiyle dinî bir gayretle pek çok kişi ta-
rafından gözlenmesi gerektiği ve görüşe
engel bir durum da bulunmadığı halde
sadece bir veya birkaç kişinin hilâli gör-
düğünü söylemesi ya rü'yette bir hata ve-
ya sözde yalan ihtimalini ortaya koyduğu
için bu haber kesin bilgi veya galip zan ifa-
de etmez. Çünkü bu kimseler güvenilir
ve âdil kişiler de olsa verdikleri haber açık-
ça görülen durumla (zâhir-i hâl) çelişmek-
tedir. Havanın kapalı olması halinde ise
durum farklıdır; çünkü bulutun bir anlık
açılıp kapanması esnasında böyle bir olay

gerçekleşmiş olabilir. Hilâli gördüğünü
söyleyen kalabalığın tevâtür derecesine
ulaşması durumunda sözlerinin kabulü
için her birinde ayrı ayrı adalet ve islâmi-
yet şartı aranmaz.

Hasan b. Ziyâd hocası Ebû Hanîfe'den,
hava açık ve berrak iken de iki âdil kişinin
(veya bir erkekle iki kadının) şahitliğinin
ramazan, şevval ve zilhicce hilâllerinin sü-
bûtu için yeterli sayılacağına dair bir riva-
yet nakletmiştir. Zeynüddin İbn Nüceym,
zâhirü'r-rivâye görüşe aykırı olan bu riva-
yeti tercih eden bir fakih bulunmadığını,
ancak halkın hilâli gözleme konusundaki
ilgisizlik ve tembelliğinin giderek artma-
sı sonucu topluluk içinden sadece iki âdil
kişi tarafından verilen haberin artık zâ-
hir-i hâl'e aykırı sayılmayacağını, bundan
böyle bu rivayetle amel etmenin uygun
olacağını söylemiş, başta kardeşi Sirâced-
din İbn Nüceym olmak üzere kendisin-
den sonraki fakihler de onun bu görüşü-
ne katılmıştır. İbn Nüceym ayrıca, zâhi-
rû'r-rivâyeye göre büyük bir kalabalığın
şart olmayıp şahitlik nisabının yeterli say-
ıldığını ifade eden rivayetler de kaydet-
miştir. Bu gelişmeler sonucu mezhepte
ramazan, şevval ve zilkadeden başka ay-
lara ait hilâllerin sübûtu için hava ister
açık ister kapalı olsun iki âdil kişinin şahit-
liğinin yeterli olacağı görüşü tercih edilir
olmuştur.

Mâlikîler'e göre, ister şahitlik ehliyeti-
ni haiz olsun ister olmasın tek kişinin rü'-
yetiyle kendisi, onun sözüne inananlar ve-
ya hilâlin rü'yetiyle bizzat ilgilenmeyen-
ler için hilâl sabit olmuş sayılır. Hava ister
açık ister kapalı olsun, şahitlik ehliyetini
haiz en az iki kişinin rü'yetiyle de bütün
ayların hilâlleri sabit olur. Bu niteliği haiz
en az iki kişinin bunlardan naklettiği ha-
ber de işitenler için aynı hükümdedir. Hi-
lâlin, verdikleri haber kesin bilgi ifade ede-
cek ve yalan üzerine birleşmeleri müm-
kûn olmayacak sayıda kalabalık bir top-
luluk tarafından görülmesi durumunda
ise görenlerin her birinin şahitlik ehliye-
tine sahip olması şart değildir. Kalabalık
bir topluluk tarafından görülen veya hâ-
kim tarafından sübûtuna hükmedilen hi-
lâl ile ilgili haberin kabulü için de bir tek
âdil kişinin nakli yeterlidir.

Şâfiî mezhebinde tercih edilen görüşe
göre hava ister açık ister kapalı olsun, âdil
veya mestürü'l-hâl tek bir kişinin rü'y-
etiyle ramazan hilâli sâbit olur. Hac, kur-
ban, bayram gibi belirli günlere mahsus
ibadetlerin yapıldığı şevval ve zilhicce hi-
lâllerinin sübûtu da aynı hükümdedir. Hi-
lâlin sübûtuyla ilgili haberin kabulü için

şahadet sözü ve haber veren kişide şahitlik ehliyeti aranır; kadının, fâsık kişinin ve kölenin şahitliği kabul edilmez. Tek kişinin rü'yetinin kendisi ve kendisini tasdik edenler dışındaki kimseleri de bağlayıcı olması için yetkili makamın (hâkim) hükmü ve ilânı gerekir.

Hanbelîler'e göre ise hava ister açık ister kapalı olsun ramazan hilâlinin sübûtu için bir tek âdil kişinin rü'yeti yeterlidir. Hilâl ile ilgili açıklama dinî bir haber niteliğinde olduğundan şahadet sözü ve hâkimin hükmü olmasa bile âdil bir kişiden hilâlin görüldüğünü işiten her mükellefin oruca başlaması gerekir. Mestûr-ül-hâl kişinin ve mümeyyiz de olsa çocuğun haberi kabul edilmez. Ramazan dışındaki diğer aylara ait hilâllerin sübûtu için ise en az iki âdil kişinin şahitliği gerekir.

Ahmed b. Hanbel'den nakledilen ve mezhepte tercih edilen görüşe göre, şâban ayının yirmi dokuzuncu günü akşamı hava açık olup görüşe engel bir durum bulunmadığı halde hilâl görülmezse ertesi gün oruca başlanmaz; şâban ayı otuz güne tamamlanır. Hava kapalı olması veya görüşü engelleyen etkenlerin bulunması durumunda hilâl görülmesi bile ertesi gün ramazan orucuna başlamak gerekir. Çünkü bu mezhep âlimlerine göre hilâlin görülmesine engel bir durum bulunduğu şâbanın otuzuncu günü "yevm-i şek" sayılmaz; hava açık olup da hilâl görülmemiş sayılır. Onlar bu hususta, "Hilâli görmedikçe oruca başlamayın; onu tekrar görmeden iftar etmeyin. Eğer görüşe engel etkenlerden biri sebebiyle hilâl görülmezse onu takdir edin" (Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 3, 6) meâlindeki hadiste yer alan "onu takdir edin" ifadesini, hadisin râvisi Abdullah b. Ömer'in bu konudaki uygulamasına göre yorumlayarak bu hükme varmışlardır (İbn Kudâme, III, 89). Ahmed b. Hanbel'den nakledilen ikinci görüşe göre ise oruca başlama ve bayram yapma konusunda halkın devlet başkanına (devleti temsil eden yetkili kişi) tâbi olması, yetkili kişi ramazan orucuna başlayınca onların da oruç tutmaları, bayram ilân edince onların da bayram yapmaları gerekir. Muhammed b. Sîrîn ve Hasan-ı Basrî'nin ittihamı da böyledir. Nitekim bir hadiste, "Oruç günü -hilâl görülmediği takdirde- hep birlikte oruca başladığınız gündür, iftar günü de hep birlikte bayram ettiğiniz gündür; kurban bayramı günü ise birlikte kurban kestiğiniz gündür" denilmiştir (Ebû Dâvûd, "Şavm", 5; Tirmizî, "Şavm", 11).

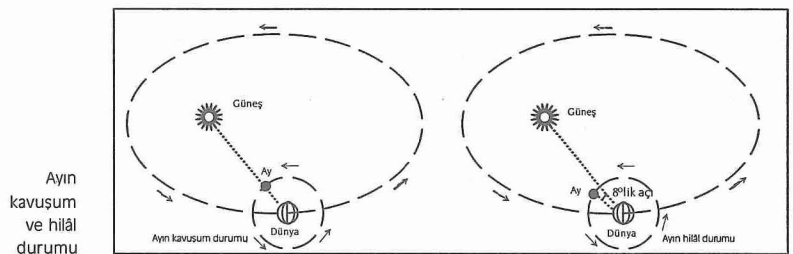
Astronomik Hesapla Hilâlin Sübûtu. İslâm müctehid ve fakihlerinin büyük çoğunluğu, ilgili hadislerle dayanarak kamerî ayların başlangıcının belirlenmesinde hilâli görmenin esas olduğunu, bunun mümkün olmaması durumunda ise içinde bulunulan ayın otuz güne tamamlanması gerektiğini, bu konuda hesaba ve müneccimlerin sözlerine uymanın câiz olmayacağını savunmuştur. Buna karşılık başta tâbiînin büyüklerinden Mutarrif b. Abdullah, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin talebelerinden Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, İbn Kuteybe, Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc, Kaffâl, Kâdî Abdülcebbar, İbn Dakikul'îd, Takıyyüddin es-Sübkî, Kâdî Ebû't-Tayyib et-Taberî gibi klasik dönem ulemâsı yanında Muhammed Tâhir İbn Âşûr, Cemâleddin el-Kâsımî, Muhammed Bahît, M. Reşid Rızâ, Tantâvî Cevherî, Mustafa el-Merâgî, Muhammed Ali es-Sâyis, Ahmed Muhammed Şâkir, Kâmil Miras, Mustafa Ahmed ez-Zerkâ gibi çağdaş âlimler, hilâlin ilk defa görülebileceği zamanın ve yerin hesapla tayininin mümkün olduğunu, doğruluğundan emin olunduğu takdirde hesaplal belirlenen hükmî rü'yete göre kamerî ayların başlangıcının tayin edilebileceğini ifade etmişlerdir.

Kamerî ay başlarının tayininde hilâli gözle görme veya ayı otuz güne tamamlama dışında başka bir yol olmayacağını savunan fukahânın delilleri özetle şunlardır: 1. "Sizden her kim o aya -ramazana şahit olursa oruç tutsun" (el-Bakara 2/185) âyetinde "aya şahit olma" sözü değişik anlamlara gelebilecek kapalı (mücmel) bir ifadedir. Çünkü âyetteki "şehide" kelimesinin "huzur yani ikamet, gözle görmek veya yakinen bilmek" şeklinde farklı mânalarda yorumlanması mümkün olduğu gibi âyette geçen ve normalde "iki hilâl arasındaki süre" anlamına gelen "şehr" kelimesinin de bir hadiste olduğu gibi (Müslim, "Şıyâm", 19; Nesâî, "Şıyâm", 9) "hilâl" anlamında kullanılması muhtemeldir. Buna göre âyet, "her kim ramazan ayında müsafir olmayıp mukim olursa" veya "kim ramazan hilâlini görür-

se" yahut da "her kim ramazanın başladığını yakinen bilirse" şeklinde farklı mânalara gelebilir (Fahreddin er-Râzî, V, 96-97; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 646-647). Ancak ayın başladığını yakinen bilme yolu mutlak bırakılmamış, "Hilâli görünce oruca başlayın" veya, "Hilâli görmedikçe oruca başlamayın ve iftar etmeyin" meâlindeki hadislerle tefsir ve takyit edilmiştir. Hadislerdeki bu açıklık karşısında rü'yet dışında bir başka bilgi yolunun seçilmesi mümkün değildir.

2. "Hilâli görünce oruca başlayın, onu tekrar görünce iftar edin; eğer hava kapalı olursa onu takdir edin" (Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 3, 18) anlamındaki değişik lafızlarla birbirini teyit eden hadislerde oruca başlama ve bayram yapma hilâlin görülmesine, bu mümkün olmazsa ayın otuz güne tamamlanmasına bağlanmış, hesap bilenlere veya müneccimlere başvurmadan söz edilmemiştir. Bu hadislerde yer alan, "hava kapalı olursa onu takdir edin" ifadesi "onu hesaplal belirleyin" şeklinde anlaşılıp yorumlanmaya uygunsu da bu mücmel ifade diğer birçok hadiste ayın otuza tamamlanması şeklinde tefsir ve takyit edilmiştir (*el-Muvaţta'*, "Şıyâm", 3; Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 4, 17-20). Dolayısıyla bu ifadeyi, "Hilâlin rü'yetini hesaplal tayin edin" şeklinde yorumlamak mümkün değildir.

3. Herkes hesap bilemeyeceği için ibadet vakitlerinin hesaplal tayin edilmesi zorluğa yol açar. İslâm dini kolaylığı emrettiğinden ibadet vakitlerinin tayinini de bilgili bilgisiz herkes tarafından kolaylıkla uygulanabilecek basit esaslara bağlamış, müslümanları karmaşık hesaplar yapmakla mükellef tutmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber, "Biz ümmî bir toplumuz. Ne yazı yazarız ne de hesap yaparız" dedikten sonra parmakları ile bir defa yirmi dokuz, bir defa da otuz sayısına işaret edip, "İşte ay şöyle ve şöyledir" buyurarak ayların bazan yirmi dokuz, bazan da otuz gün olduğunu ifade etmiştir (Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şıyâm", 15). Burada sözü edilen hesap ay ve yıldızların

menzillerinde seyriyle ilgili hesap olup hadis, oruç ve iftar gibi ibadetler için ayların hesapla belirlenmesini nefy ve ilga etmiştir.

4. Hesaba göre kamerî ay yirmi dokuz veya otuz gün olmayıp yaklaşık 29,5 gün sürdüğü için hesaba göre düzenlenmiş olan cetvel ve takvimlerde aylar sırasıyla biri yirmi dokuz, diğeri otuz gün olur. Rû' yete göre ise aylar iki, hatta üç defa peş-peşe yirmi dokuz veya otuz gün olabilir. Bu durum hesap ve rû' yete göre belirlenen ay başlarının farklı olduğunu göstermektedir.

5. İlm-i nücûm zan ve tahminden ibarettir. Nitekim hesapla ulaşılan sonuçlar çok defa birbiriyle çelişmekte ve gerçeğe uymamaktadır. Esasen Hz. Peygamber müneccimlere inanmayı ve ilm-i nücûmla meşgul olmayı yasaklamıştır.

6. Namaz vakitleriyle oruçta imsak ve iftar zamanlarının hesapla belirlenmesi câiz görüldüğü halde yıllık ibadetlerle ilgili kamerî ayların başlangıçlarının hesapla tayininin câiz görülmeysi, birinci grupta ilgili naslarda fecir, zeval, gurup, şafak gibi olayların gerçekleşmesinin yeterli sayılmasına karşılık kamerî ayların başlaması için ayın hilâl halini almasının yeterli görülmeysi hilâl rû' yetinin esas alınması sebebiyledir. Başka bir ifadeyle namazın vâcip oluş sebebi fecir, zeval, gurup, şafak gibi olayların kendisidir. Bu sebepler herhangi bir şekilde bilinirse namaz hükmü de sabit ve gerekli olur. Orucun vücûb sebebi ise hilâlin kendisi değil rû' yetidir. Rû' yet olmadan şer'î sebep gerçekleşmez ve hüküm sabit olmaz (Karâfî, II, 199 vd.).

Kamerî ayların başlangıcının rû' yetten başka astronomik hesaplarla da belirlenebileceği görüşünde olan fakih ve âlimlerin ileri sürdükleri belli başlı deliller de özetle şöyledir: 1. Belirli vakitlere bağlı ibadetlerin Kitap ve Sünnet'in tayin ettiği vakitler içinde eda edilmesi gerekli ise de bunlara ait vakitlerin mutlaka belli kural ve metotlara göre belirlenmesi zaruri değildir. Meselâ Kur'ân-ı Kerîm'de imsak vaktinin fecir, iftar vaktinin ise gece (güneşin batışı) olduğu beyan edilmiştir (el-Bakara 2/187). Oruç tutacak olan bir kimsenin, fecr-i sâdık ve güneşin batışı olaylarını uygun şartlarda gözleyerek oruca başlaması ve iftar etmesi mümkün olduğu gibi bu olayların hesapla belirlenen zamanlarına yani saate göre imsak ve iftar yapması da mümkündür. Aynı şekilde kamerî ayların girişine esas olan ayın hilâl

durumlarının da mutlaka rû' yetle tayini gerektiren bir sebep yoktur. Çünkü rû' yet de hesap da vaktin tayini için vasıta-dır. Önemli olan vaktin doğru şekilde belirlenmesidir. Dinî hükümler "maksatlar" ve "vesileler" olmak üzere iki kısımdır. Ramazan ayında oruç tutmak, şevval girince oruca son verip bayram yapmak, hacda Arafat vakfesini zilhiccenin dokuzuncu günü yapmak gibi hükümler maksat; bunların vakitlerinin tayini için uygulanacak metotlar ise maksada götüren birer vesileden ibarettir.

2. Oruca başlamayı ve oruca son verip bayram yapmayı hilâlin rû' yetine veya ayın otuz güne tamamlanmasına bağlayan hadisler, iddia edildiği gibi ayın hilâl durumlarının hesapla belirlenmesini yasaklamamakta, bu iş için bilgi seviyesi ne olursa olsun her müslüman tarafından kolaylıkla izlenilebilecek yolu göstermektedir. Nitekim, "İnsanlar arasında hacca ilân et; gerek yaya gerek yorgun ve arık develere binmiş olarak sana gelsinler" meâlindeki âyetle (el-Hac 22/27), hac yolculuğunun yaya ve deve ile olmak üzere iki şekilde sınırlanmış olmadığı ve mese-lâ âyetten otomobil veya uçakla hac yolculuğunun yasak olduğu hükmü çıkarılamayacağı gibi, bu hadislerle de kamerî ayların başlangıcını belirleme usulü sadece rû' yet veya ayı otuza tamamlama ile sınırlanmış değildir. İlgili âyet ve hadislerdeki ifadeler, özellikle o dönemin imkân ve şartlarına göre uygulanabilecek en müsait yolu göstermektedir. Esasen o dönemde, hatta yakın tarihlere kadar ayın hilâl durumlarının hesapla tayini doğru olarak yapılamıyordu. Nitekim Hz. Peygamber de o dönem toplumunun ümmî olduğunu belirtmiştir. Gerçekten İslâm'dan önce Araplar'ın ve İslâm'ın ilk yıllarında müslümanların astronomik hesap yapabilecek bilgilere sahip bulunmayan ümmî bir toplum olduğunda şüphe yoktur. Bu konuda bazı kişilerin bilgileri de doğru sonuçlar çıkarılacak kesin kurallara dayalı ilmî bilgiler olmayıp basit gözlemlere dayalı sathî mâlumattan ibaretti. Bu sebeple ibadet vakitleri ve hilâlin sübûtu herkes tarafından kolaylıkla uygulanabilecek basit âlâmetlere bağlanmış-tır. Kamerî ayların başlama ve bitişiyle ilgili hadislerdeki rû' yet emri vücûb için değil irşad içindir. Bu ayların sınırlarının tesbiti hilâlin gözlenmesiyle olabileceği gibi doğru yapılabildiği takdirde hesap yolu ile de olabilir. Fakihlerin çoğunluğunun rû' yette ısrar edip genellikle hesaba karşı olumsuz tavır içinde bulunmasının se-

bebi, kendi dönemlerindeki hesap bilgisinin bu konu için henüz yeterli olmayışı ve gök cisimlerinin hareketine dayanan bir nevi falcılıkla (ilm-i ahkâm-ı nücûm = astroloji) müsbet ilim olan astronomi (ilm-i nücûm) arasındaki farkın tam anlaşılmasındır. Esasen ilk fakihlerin ve muhaddislerin çoğunluğu astronomiyi ya hiç bilmiyor veya çok az tanıyordu. Bu yüzden de ona güvenmiyorlardı. Nitekim hiç ilgisi olmadığı halde, "Kim bir kâhine (veya müneccim) gider de söylediklerini tasdik ederse Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur" (İbn Mâce, "Tahâret", 122; Tirmizî, "Tahâret", 102) meâlindeki hadisi de görüşlerine delil göstermişlerdir (İbn Âbidîn, *Tenbihü'l-gâfil*, I, 245-246). Halbuki yıldız falcılığı demek olan astroloji ile müsbet ilim olan astronominin aynı şekilde değerlendirilmesi mümkün değildir. Klasik dönem fakihlerinin tahminden ibaret sayarak galip zan bile ifade etmeyeceğini söyledikleri hesap ve ilm-i nücûm günümüzün astronomik hesabı ve modern astronomisi değil belki bunlara ait çok sınırlı ve basit bilgilerdi. Günümüzde astronominin elde ettiği sonuçlar ve astronomik hesaplar ise kesindir.

3. Başlangıç ve bitişi için kavuşum olayının esas alındığı astronomik ay (kavuşum ayı) yaklaşık 29,5 gün olduğu için kesirlidir. Dinî hükümlere göre kamerî ayın başlangıcı kavuşum değil hilâlin hakiki veya hükmî rû' yetidir. Başlangıcı için hilâlin esas olduğu kamerî ayın kesirli olması söz konusu değildir. Çünkü ister hakiki rû' yete ister hesapla belirlenen hükmî rû' yete dayansın, her iki durumda da hilâlin sübûtunu takip eden gün ayın ilk günü olacaktır. Ayın kavuşum zamanının hesapla belirlenmesi mümkün olduğu gibi hilâl şeklinde görülebileceği zamanın belirlenmesi de mümkündür ve hesaplar buna göre yapılmaktadır.

4. Allah kâinatı belli bir düzen içinde yaratmıştır. Bir âyetle de ifade edildiği üzere güneş, ay ve yıldızlar bu değişmeyen nizam içinde Allah'ın emrine uygun olarak belli bir hesaba göre hareket etmektedir (er-Rahmân 55/5). Bir başka âyetle de insanların yılların sayısını ve hesabı bilmeleri için Allah'ın aya menziller takdir ettiği belirtilmiştir (Yûnus 10/5). Şu halde güneş ve ayın doğuş ve batış vakitleri gibi kavuşum, hilâl ve diğer safhalarının da hesapla tayini mümkündür. Gerçekten günümüzde kamerî ayların dinî hükümlere göre giriş ve çıkışına esas olan hilâlin ilk defa nerede ve ne zaman görülebileceği, hiçbir şüpheye imkân bırakmayan

saniiyelik hesaplarla doğru olarak tesbit edilebilmektedir. Hesapla belirlenenden farklı bir zamanda veya yerde hilâlin görülebilmesi kesinlikle mümkün değildir. Mutlaka rû'yetle bağlı kalmayı ve hesabı reddetmeyi gerektiren şartlar ortadan kalktığına göre teknik gelişmelerin ve astronomik hesapların sağladığı imkân ve kolaylıklardan yararlanmamak için bir sebep yoktur. Kaynaklarda aksi nakledilmekle birlikte Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc, İmam Şâfiî'nin, hilâlin görülebilir durumda ufukta mevcut olduğunu ilm-i nücûm veya ayın menzilleriyle istidlâl edebilen kimselerin buna göre oruç tutmalarının câiz olduğu görüşünü benimsediğini söylemiştir (İbn Rüşd, I, 196). Nitekim Şâfiî fakihlerinden Şemseddin er-Remlî de hesap bilen kişinin kendi hesabıyla amel edebileceğini ve mutemet görüşe göre farz oruç için bunun yeterli olacağını belirtmiştir (*Nihâyetü'l-muhtâc*, III, 150). Ayın yirmi dokuz veya otuz gün olacağını hesapla belirlenebileceği görüşünde olan İbn Süreyc, "Hava kapalı ise onu takdir edin" ifadesinin, "Ayın menzilleriyle onu tayin edin" şeklindeki yorumunun, "Onu otuz güne tamamlayın" anlamındaki rivayetlerle çelişmediğini söylemektedir. Ona göre, "Onu takdir edin" ifadesi Cenâb-ı Hakk'ın bu ilimle mümtaz kıldığı kişilere, "Onu otuz güne tamamlayın" sözü ise ayın menzillerini ve hesabı bilmeyen avama hitaptır (*Lisânü'l-'Arab*, "kdr" md.). Müctehid fakihlerden Takıyyüddin İbn Dakikül'îd de bulut, sis vb. bir sebeple görülemeyen hilâlin, görülebilecek şekilde ufukta mevcut olduğu hesapla belirlendiği takdirde şer'î sebep gerçekleştiği için yeni ayın başlamış sayılacağını, çünkü ayın başlaması için hilâlin mutlaka gözle görülmesinin değil ufukta mevcut bulunmasının şart olduğunu, bu durum kesinlikle bilindiğinde bu bilgiyle amelin vâcip olacağını söylemiştir (*İhkâmü'l-aḥkâm*, II, 8). Hilâlin görülebilecek bir konumda ufukta mevcut olduğunun hesapla tesbiti halinde şer'an ayın başlamış sayılacağını, bu konuda kaleme aldığı risâlesinde (*el-'Alemlü'l-menşûr*, s. 26-27) belirten Şâfiî fakih Takıyyüddin es-Sübkî, hesaba göre hilâlin görülmesinin imkânsız olması durumunda hilâli gördüklerini söyleyenlerin şahitliğinin kabul edilmeyip hata veya yalana hamledilmesi gerektiğini, çünkü hesabın kat'î, şahitlik ve haberin ise zannî olduğunu, zannın kesin bilgiye tercihi bir yana onunla çelişmeyeceğini, esasen şahitliğin geçerli sayılabilmesi için şahadette bulunulan şeyin

hissen, aklen, dinen ve ilmen mümkün olması gerektiğini ve hesabın kesin olarak imkânsızlığını gösterdiği bir konudaki şahitliğin şahadette bulunulan husus imkân dahilinde bulunmadığı için geçerli olamayacağını belirtir (*el-Fetâvâ*, I, 209-210). Astronomik hesapların doğruluğu ve kesinliğinin, güneş ve ay tutulması olaylarının çok önceden yapılan hesaplarla tam bir uygunluk içinde gerçekleşmesiyle sabit olduğunu ve ilgili hadisler geçince kamerî ayların, güneşin batışından sonra hilâlin yeryüzünden görülebilecek bir konumda batı ufkunda mevcut bulunmasıyla başlayacağını belirten çağdaş âlimlerden Şeyh Muhammed Bahît, ister bizzat görerek ister gördüğünden emin olduğu bir kimseden duyarak ister yetkili otoritenin konuyla ilgili emir ve hükmünü öğrenerek isterse astronomik hesapla bilmek suretiyle olsun, ilim yollarından herhangi biriyle ramazan hilâlinin görülebilecek bir konumda ufukta bulunduğunu bilen kimseye oruca başlamanın vâcip olacağını söyler. Çünkü Kuşeyrî'nin de dediği gibi orucun vücûbunun şer'î sebebi hilâlin gözle görülmesi değil görülebilecek bir konumda ufukta bulunmasıdır. Görme bu bulunuşu bilme vasıtasıdır. Bu bilgiye başka bir yoldan da ulaşılsa şer'î sebep gerçekleşmiş olur (*İrşâdü ehli'l-mille*, s. 258-261). Yine Bahît'e göre rû'yetle ilgili hadislerdeki, "Onu takdir edin" ifadesi, "Sayıyı otuza tamamlayın" anlamında değil, "Düşünüp gereğini tayin edin" anlamındadır. Nitekim decâlin yeryüzünde ilki bir yıl, ikincisi bir ay, üçüncüsü bir hafta, diğerleri ise normal gün ölçüsünde olmak üzere kırk gün kalacağı beyan edilen "Deccâl hadisi"ndeki normal olmayan günlerde namaz vakitlerini "takdir edin" (Müslim, "Fiten", 110) ifadesi de aynı anlamdadır. Olayların benzerliği dikkate alındığında bu ifadelerin her iki hadiste de "sayıyı tamamlayın" diye yorumlanmasının uygun olmadığı, "vakti takdir ve tayin" anlamında olduğu açıktır (*a.g.e.*, s. 270-271).

5. "Onu takdir edin" ifadesinin "Hesapla tayin edin" şeklinde yorumlanması, maslahat açısından ve özellikle yılın çoğunda havanın kapalı geçtiği, güneşin bile çok az görülebildiği coğrafi bölgeler için uygulamada kolaylık sağlayıcı niteliktedir. Çünkü bu gibi yerlerde yeni ayın hilâlinin görülmesi çok defa mümkün olmadığı gibi önceki ayın hilâli için de aynı durum söz konusu olduğundan içinde bulunulan ayın otuz güne tamamlanması da

genellikle mümkün değildir. Öte yandan yeryüzünde kutup bölgelerine yaklaşıldıkça güneşin iki doğuşu veya iki batışı arasındaki süreler altı aya kadar uzamaktadır. Buralarda da insanlar yaşamakta ve aralarında müslümanlar bulunmaktadır. Bu bölgelerde rû'yetle ramazan ve bayram belirlenemeyeceğine, buralarda yaşayan müslümanlara orucun farz olmadığı da söylenemeyeceğine ve ihtilâf-ı metâlia itibarı gerekli gören fukaha açısından başka beldelerdeki rû'yetle de uyulmayacağına göre bu yerlerde namaz ve oruç vakitleri gibi ramazan ve bayramların da hesapla tayininde zaruret vardır. Çünkü oruç hilâlin rû'yeti sebebiyle değil Allah'ın emri olduğu için farzdır. Hilâlin rû'yeti de oruç tutulması farz olan ramazan ayının başladığını gösteren bir âlâmetten ibarettir. Bir ibadetin vaktini gösteren âlâmetin bulunmaması ile ne o ibadet ne de bu ibadetin vakti ortadan kalkar; vaktin başka bir yolla belirlenmesi gerekir.

6. Hilâl görülemediğinde içinde bulunulan ayın otuz gün itibar edilmesi kesin bilgi değil zan ifade eder. Çünkü görülmemiş de olsa hilâlin görülebilecek bir konumda ufukta bulunması ihtimali vardır. Hilâlin görülme imkânının hesapla belirlenmesi ise kesin bilgiye dayanmaktadır. Kesin bilgiye ulaşma imkânı varken zanla amel edilemeyeceği, kesin bilginin zanna takdim edilmesi gerektiği ise dinde üzerinde görüş birliği bulunan bir husustur. Bu açıdan bakıldığında, günümüzde astronomik hesapların kesinliği ve astronomi bilenlerin çokluğu sebebiyle hesaba uyulmasını engelleyen sebep ortadan kalktığında hilâlin sübûtu için artık hesabın esas alınmasının vâcip hale geldiği söylenebilir. Bu arada rû'yet hataları yanında, günümüzde sıkça rastlandığı gibi güneşten önce battığı için ufkun altında bulunması sebebiyle görülebilecek imkânı olmadığı halde hilâli gördüklerini iddia eden kişilerin yalan şahadetlerine dayanılarak ramazan ve bayram ilânları yapıldığını da belirtmek gerekir. Hilâlin sübûtu için rû'yetin esas olduğunu ısrarla savunan M. Hamdi Yazır da, "Yalan yere şahitlik edebilecek birkaç fâsığın ihbârına itimat etmektense hesapla amel evlâdır ... Cemm-i gafirin şahadeti bulunmadığında (verilen haberin kabulü için zâhir-i hâle muhalif olmaması şart olduğu gibi) şahitler hakkında hesâb-ı nücûmîyi muteber tutmak zamanımızın haline muvâfık olacaktır" demektedir (*Hak Dini*, I, 652).

Hilâlin Görülebilmek İmkân ve Şartları. Kamerî aylar, ayın kavuşum safhasından sonra hilâl şeklinde yeryüzünden görülmesi veya görülebilecek konumda ufukta mevcut olmasıyla başlar. Bunların birincisine "hakikî rû'yet", ikincisine "hük-mî rû'yet" denir. Ayın kavuşum safhasından sonra ilk hilâlin görülebilmesi veya görülebilecek bir konumda olması için güneşle açısız uzaklığı (ay-arzın merkezi-güneş arasındaki açı) 7°'den küçük olmalıdır. Fotometrik çalışmalara dayanan modern astronomik araştırmalarda da bu açı 6°-8° olarak tesbit edilmiştir. Ayın dünya etrafındaki bir dönüşü yaklaşık 29,5 gün olduğuna göre, güneşle aralarında 6°-8°'lik açı oluşacak kadar kavuşum noktasından uzaklaşmış olması için kavuşum olayından sonra on-on yedi saat geçmesi gerekir. Buna göre belli bir tarihte kavuşum meselâ saat 14.00'te ise bu saatten on-on yedi saat sonra güneş batan yerlerde hilâl görülmeye başlanacaktır. Ancak ayın güneşle açısız uzaklığının istenilen değere ulaşmış olması rû'yet için tek başına yeterli değildir. Ayrıca güneş battığı esnada ayın ufuk yüksekliğinin de 5°'den küçük olmaması gerekir. Bu iki hususun gerçekleşmesi için de ayın güneşten 25 dakika kadar geç batması şarttır. Aksi halde çok zayıf ve ince olan hilâl parlaklığının, güneş battıktan sonra ufka yansıyan ışınlar sebebiyle (ufukta oluşan şafak aydınlığı içinde) görülmesi mümkün olmamaktadır. Ancak şafak aydınlığı güneş ufuk düzleminden uzaklaştıkça azalır ve etrafında bir görülebilirlik sınırı oluşur. Ay henüz batmadan "görülebilirlik eğrisi" denilen bu sınırın dışında kaldığı takdirde hilâlin görülmesi mümkün olur; ay bu sınırın içinde iken ufku altına inerse o akşam hilâl görülmeyiz.

Yılın herhangi bir gününde Greenwich saatiyle gece yarısı, ayın güneş tarafından aydınlatılan yüzeyinin ne kadarının görülebileceği (dünyaya dönük olduğu) astronomik kataloglarda (astronomical almanac) -aydınlanan yüzeyin hiç görülemediği kavuşum safhası 0, tamamının görüldüğü dolunay safhası 1 olmak üzere- 0 ile 1 arasında değişen sayılarla gösterilmiştir. Hilâlin gözle görülebilmesi için "aydınlanma yüzdesi" denilen bu sayının en az 0,01 olması, başka bir ifadeyle ayın aydınlanmış yüzeyinin dünyaya dönük kısmının % 1'den daha az olmaması gerekir.

26 Aralık 1341 (1925) tarih ve 698 sayılı kanunun üçüncü maddesiyle Türkiye'de dinî günlerin belirlenmesinde kullanı-

mak üzere kamerî ayların tesbiti görevi rasathâneye verilmiştir. Bu tarihten 1974 yılına kadar Kandilli Rasathânesi kamerî ayları rasathânenin kurucusu ve ilk müdürü M. Fatin Gökmen'in, Uluğ Bey ekolünün koyduğu kriterlere dayanarak modern astronominin imkânlarından da faydalanmak suretiyle geliştirdiği esaslara göre tesbit etmiştir. Fatin Gökmen, dinî hükümler uyarınca kamerî ayların başlangıcı için hilâlin görülebileceği zamanı esas almış, hesaplarda güneşin batışı sırasında güneş merkeziyle ay merkezi arasındaki ekliptik boylam farkının derece cinsinden değeriyle (bu'd-i sivâ) güneş ve ayın batışları arasındaki sürenin açı olarak derece cinsinden değerini (bu'd-i muaddel) 6° kabul etmiştir. Ancak hilâlin yeryüzünde ilk defa görülebileceği bölgeler aydan aya değiştiğinden, İslâm ülkeleri içinde en batıda bulunması itibarıyla hilâlin en son görülebileceği Fas'ta 4300 m. yükseklikte bir tepeli rasat yeri olarak seçmiş ve hesapları mevhum bir gözlemcinin buradan hilâli görebilmek imkân ve şartlarına göre yapmıştır. Fatin Gökmen, hilâlin dünyanın herhangi bir yerinde değil İslâm ülkeleri sınırları içinde görülmesini esas almış, batıya gidildikçe ve deniz seviyesinden yükseldikçe rû'yet imkânları artacağından Atlas dağlarında Merakeş'in güneyindeki en yüksek tepeli seçmiştir.

Herhangi bir yerde güneş ve ayın batışı o yerin doğusunda bulunan yerlerden daha sonra olduğu için hilâlin doğuda bir yerde görülmesi durumunda aynı gün daha batıdaki bölgelerde de görülmesi mümkün olduğu halde hesaba esas alınan Fas'ta görülemeyeceği gün daha doğuda bulunmaları sebebiyle İslâm ülkelerinden hiçbirinde görülmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu noktaya göre yapılan hesapla bütün İslâm ülkelerinde aynı gün oruca başlanması ve bayram yapılması mümkün olmaktadır. Ancak hilâlin ilk defa daha batıda, meselâ Atlas Okyanusu üzerinde veya Amerika'da görülmesi halinde ise Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinden hiçbirinde aynı gün hilâl görülemeyeceğinden Amerika'daki müslümanlar bir gün önce ramazana veya bayrama girebileceklerdir. Şu halde sabit bir noktaya göre yapılan hesapla bütün dünyada aynı gün ramazan ve bayrama girmek mümkün olmamaktadır.

Bugünkü İslâm Ülkelerinde Kamerî Ayların Tesbiti. Resmî işlemlerinde hicrî-kamerî takvimi uygulayanlar da dahil olmak üzere hemen bütün İslâm ülkelerin-

de, kavuşumu takip eden gün ayın ilk günü sayılarak önceden hazırlanıp basılmış olan takvimler kullanılmaktadır. Ancak Suudi Arabistan, Mısır, Ürdün, Irak gibi bazı ülkelerde ramazan, şevval ve zilhicce aylarına ait hilâllerin gözlenerek usulüne göre mahkeme kararıyla sübütundan sonra ramazan ve bayram ilânlarının yapıldığı, rû'yetle takvim arasında fark bulunması halinde rû'yetin esas alındığı iddia edilmektedir. Türkiye'de ise kamerî aylar, Kandilli Rasathânesi tarafından 1974 yılına kadar Fatin Gökmen'in belirlediği kriterlere göre tesbit edilmiştir. Ancak hesaplamada hilâlin görülebileceği zaman esas alındığı halde hilâli görerek ramazan ve bayram ilân edildiği söylenen ülkelerle Türkiye arasında devamlı olarak bir fark bulunmuştur. Aslında bu farklılık, sadece Türkiye gibi aybaşları hesapla tesbit edilen ülkelerle rû'yeti esas alan ülkeler arasında değil aybaşlarını rû'yetle tesbit ettikleri söylenen ülkeler arasında da meydana gelmektedir. İhtilâf-ı metâli' sebebiyle bazı ülkeler arasında bir günlük rû'yet farkı bulunması normal ise de bazı yıllarda bu süre, ihtilâf-ı metâli' veya rû'yet-hesap farkı ile açıklanamayacak boyutlara ulaşmıştır. Nitekim 1978 yılı Ramazan orucuna Libya, Irak ve Küveyt'te 4 Ağustos'ta; Suudi Arabistan, Ürdün, Mısır, Suriye, Lübnan, Tunus ve Cezayir'de 5 Ağustos'ta; Türkiye, Afganistan, İran, Fas, Malezya ve Nijerya'da 6 Ağustos'ta; Pakistan'da ise 7 Ağustos'ta başlanmıştır. İslâm ülkeleri arasında iletişimin artması sonucu bütün açıklığıyla ortaya çıkan bu durum, 1950'li yıllardan itibaren çeşitli siyasî ve ilmî toplantıların gündeminde yer almaya başlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye ile diğer İslâm ülkeleri arasındaki söz konusu farkın nereden kaynaklandığını tesbit ederek birliği sağlamak amacıyla bilhassa 1970'li yıllardan sonra geniş çaplı bir çalışma başlatmıştır. Bu arada 20-22 Mart 1974 tarihinde, hesaplarda uygulanmakta olan metot ve kriterlerin ayrılıkta etkisinin olup olmadığını ve birliğin sağlanması için nelerin yapılması gerektiğini tartışmak üzere Kandilli Rasathânesi yetkilileriyle bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya Diyanet İşleri Başkanlığı ve Kandilli Rasathânesi yetkilileri dışında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Bölümü öğretim üyeleri, Harita Genel Müdürlüğü teknik komutanı ve bazı din âlimleri de katılmıştır. Müzakereler sonunda aşağıdaki hususlar karşılıklı mu- tabakat sağlanarak protokole bağlanmış-

tır: a) Hesaplar, eskiden olduğu gibi hilâl-in gözle görülebileceği zamanın tesbiti esasına dayandırılacaktır. b) İhtilâf-ı me-tâlia itibar edilmeyecek, yani hilâlin Fas'taki sabit noktadan görülebileceği zaman değil ekvatorun kuzey ve güneyinde $\pm 50^\circ$ enlem daireleri arasında, her nerede olursa olsun ilk defa görülebileceği zaman tesbit edilerek aybaşıları buna göre belirlenecektir. c) Suudi Arabistan'daki rû'yet'e göre icra edilen hac menâsikiyle uyum sağlanabilmesi için zilhicce ayının başlangıcının tesbitinde Mekke şehri esas alınacaktır.

Kandilli Rasathânesi, 1975 yılından itibaren kamerî ayları tesbit için yaptığı hesaplarda, bu yeni kriterlere göre tesbit edilen günlerden önce hiçbir ülkede rû'yetle ramazan ve bayram ilânı mümkün olmayan bu protokol esaslarını uyguladı. Fakat bu kriterlere göre tesbit edilen tarihlerden de bir hatta iki gün önce rû'yet iddiası ile ramazan ve bayram ilânları devam etti. Aksi düşünülemeyecek kesinlikteki bu hesaplara aykırı uygulamaların aslı araştırıldığında, rû'yet'e göre hareket ettikleri söylenen ülkelerin bir kısmında ramazan ve bayram ilânlarının rû'yet'e göre değil, Greenwich veya Paris rasathânelerinin hazırladığı astronomik kataloglarda gösterilen kavuşum günü veya kavuşumu takip eden gün ayın ilk günü sayılarak hazırlanmış olan takvimlere göre yapıldığı ve muhtemelen hilâli gördüğünü sanan veya gerçek dışı beyandan çekinmeyen bazı kişilerin şahitliğine itibar edildiği anlaşılmıştır. Nitekim bu ülkelerde çok defa rû'yet ilânının yapıldığı günlerde ayın güneşten de önce battığı, hatta kavuşum saatinden bile önce hilâlin görüldüğü açıklamasının yapıldığına sıkça rastlanmaktadır. Örnek olarak 30 Ocak 1995 Pazartesi akşamı, Suudi Arabistan'da ülkenin en kuzeyinde Ar'ar'da ay güneşten 21 dakika, güneyde Ebûarîş'te 23 dakika, doğuda Dahran'da 22 dakika, Mekke'de 21 dakika daha önce batmış olduğu halde hilâlin sabit olduğu açıklanarak 31 Ocak Salı günü oruca başlanmıştır.

Açıklanması gereken bir husus da hilâlin büyükçe görülmesi veya ufkun üzerinde kalış süresinin uzun oluşu gerekçe gösterilerek bu hilâlin iki veya üç gecelik olduğunun ileri sürülmesidir. Ay her gün bir önceki günden daha geç doğar ve daha geç batır. Ancak birbirini takip eden günler arasındaki gecikme süreleri sabit değildir. Mevsimlere ve ayın güneş ve dünya ile konumunda meydana gelen de-

ğişmelere göre bu süre yarım saat kadar olabileceği gibi bir saatten daha uzun da olabilir. İşte ay hilâl safhasında iken söz konusu gecikme süresine bağlı olarak güneş battıktan sonra çok kısa müddetle (3-5 dakika) veya bir saatten daha fazla süreyle ufkun üzerinde kalabilmektedir. Bundan dolayı ilk defa görülen hilâlin ufkun üzerinde bir saat, hatta daha fazla kalması veya biraz büyükçe görülmesi onun iki gecelik sayılmasını gerektirmez. Bu husus astronomik açıdan böyle olduğu gibi dinî hükümler açısından da böyledir. Nitekim hilâlin büyükçe görülmesi konusunda İslâm âlimleri, "Hilâlin büyüklüğüne veya küçüklüğüne itibar edilmez; hilâl ancak görüldüğü geceye ait sayılır" (Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, I, 99; Kurtubî, II, 344) demişlerdir. Hz. Ömer'in de, "Hilâl bazı kere diğer zamanlarda görülen daha büyük olur; onu güneş battıktan sonra gördüğünüzde ister büyük ister küçük olsun görüldüğü geceye ait sayılır" dediği rivayet edilmiştir (Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, I, 99). Buna benzer bir rivayet İbn Abbas'tan da nakledilmektedir (Müslim, "Şîyâm", 29-30).

Birliği Sağlama Konusundaki Çalışmalar. İslâm dini birlik içinde olmayı, özellikle dinî konularda ayrılığa düşmemeyi öğütlediğine göre (Âl-i İmrân 3/103; el-En'âm 6/159; el-Enbiyâ 21/92; el-Mü'minûn 23/52; er-Rûm 30/32), müslümanların ayrı günlerde oruca başlayıp ayrı günlerde bayram yapmaları dinin özüyle bağdaşmayan bir durumdur. Bu husus, sağlıklı iletişimin bulunmadığı dönemlerde yeterince dikkat çekmemişse de İslâm ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi, iletişimin hız kazanması ve özellikle değişik ülkelerden müslümanların başka bir ülkede bulundukları zaman ayrı ayrı günlerde oruca başlamaları veya bayram yapmaları sonucu üzerinde önemle durulması ve mutlaka çözüme kavuşturulması gereken bir problem olarak görülmüş, basında, ilmî ve siyasi toplantılarda gündem konusu olmuştur.

Mecmau'l-buhûsî'l-İslâmîyye'nin Kasım 1966'da Kahire'de yapılan üçüncü dönem toplantısında konu geniş şekilde tartışılmış; toplantı sonunda kamerî ayların başlangıcının belirlenmesinde rû'yetin asıl olduğu, ancak hatalı olan rû'yet'e itibar edilemeyeceği ve kesin astronomik hesaplarla çelişen rû'yetin de yanlış sayılacağı, rû'yet gerçekleşmediği ve içinde bulunulan ay otuz güne tamamlanamadığı takdirde hesaba itibar edilebileceği, herhangi bir yerde sabit olan rû'yet'e aynı ge-

ceye iştirak eden diğer yerlerde de uyulması gerektiği gibi hususlar karara bağlanmış; ayrıca akademi üyelerinden Muhammed Ali es-Sâys konuyu aydınlatıcı bir araştırma yazısı hazırlamakla görevlendirilmiştir (yazı için bk. *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhi'l-İslâmî*, III/2, s. 925-969).

21-27 Nisan 1969'da Kuala Lumpur'da toplanan konferansta konu her yönüyle tartışıldıktan sonra alınan kararda, "hesaba göre rû'yet mümkün olduğu halde herhangi bir engel sebebiyle hilâl görülmemezse astronomik hesapla amelîn câiz olacağı" ifade edilmiş; ayrıca İslâm ülkeleri arasında birliğin temini maksadıyla hilâlin görülebilirlik durumu esas alınarak müşterek kamerî takvim hazırlanması tavsiye edilmiştir. Hesaplamaya açık şekilde ilk defa cevaz verilen bu konferanstan sonra Cezayir'de de Hey'et-i İftâ'nın fetvasıyla 1972'de kamerî aybaşılarının hesaplara tesbitine başlanmıştır. Tunus'ta bu uygulamaya daha önce 18 Şubat 1960'ta geçilmişti.

26 Şubat-3 Mart 1973 tarihleri arasında Küveyt'te gerçekleştirilen Din İşleri ve Evkaf Bakanları Konferansı'nda alınan kararda, "Kesin hesaba aykırı olan rû'yetle amel edilmez" ifadesi yer almış, ayrıca bütün İslâm ülkelerinde uygulanmak üzere ortak takvim hazırlanması kararlaştırılmıştır. Bunun sonucunda Küveyt, Katar, Mısır, Cezayir, Tunus temsilcilerinden oluşan takvim komisyonu 27-28 Nisan 1974'te toplanarak hazırlanan ilk ortak takvimi onaylamıştır. Ancak bu toplantılarda ihtilâfı giderici kesin sonuçlara ulaşılamamış, daha sonra Cezayir'de yapılması planlanan toplantı da gerçekleşmemiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın girişimiyle 27-30 Kasım 1978'de İstanbul'da Rû'yet-i Hilâl Konferansı düzenlenmiştir. On dokuz İslâm ülkesi ve üç İslâm merkezinin din âlimi ve astronomi bilgini delegelerin katıldığı konferans çalışmaları "Din Komisyonu" ve "Astronomi Komisyonu" olmak üzere iki komisyon halinde, daha önce yapılmış olan Kuala Lumpur ve Küveyt Din İşleri ve Evkaf bakanları konferanslarında elde edilen sonuçları tamamlayıcı ve geliştirici istikamette sürdürülmüştür. Gerek konferansa katılan ülke ve temsilcilerinin sayısı, gerekse konuya kesin çözüm sağlayan sonuçları bakımından daha önce bu konuda yapılmış olan çalışmaların en başarılısı olarak değerlendirilen konferansın son oturumunda oy birliğiyle alınan kararların probleme çözüm

sağlayan maddeleri şunlardır: 1. İster çıplak gözle ister modern ilmin rasat metodlarıyla olsun asolan hilâlîl rû'yetidir. 2. Astronomların hesapla tesbit ettikleri kamerî aybaşlarına dinen itibar edilebilmesi için onların bu tesbitlerini hilâlîl güneş battıktan sonra ve görüşü engelleyen bir durumun da bulunmaması halinde gözle görülebilecek şekilde ufukta fiilen mevcut olması esasına dayandırmaları gerekir ki bu rû'yet "hükmi rû'yet" denir. 3. Hilâlîl görülebilmesi için iki temel şartın gerçekleşmesi zorunludur. a) Kavuşumdan sonra ay ile güneşin açısal uzaklığı 8°'den az olmamalıdır. b) Güneşin batış anında ayın ufuktan yüksekliğinin açısal değeri 5°'den az olmamalıdır. Sadece bu esasa göre normal durumlarda hilâlîl çıplak gözle görülebilmesi mümkündür. 4. Hilâlîl rû'yeti için belli bir yer şart değildir. Yeryüzünün herhangi bir bölgesinde hilâlîl rû'yeti mümkün olursa buna dayanılarak ayın başladığına hükmedilebilir. 5. Din ve astronomi bilginleriyle rasathâne yetkililerince her kamerî yıl için 2, 3 ve 4. maddelerde zikredilen kriterlere dayalı bir takvim hazırlanmalıdır. Takvim komisyonu, müşterek takvim taslağını kabul etmek üzere periyodik olarak her yıl toplanacak ve ilk toplantı Mart 1979'da İstanbul'da yapılacaktır. 6. Takvim komisyonu şu ülkelerin temsilcilerinden oluşacaktır: Bengladeş, Cezayir, Endonezya, Irak, Katar, Küveyt, Mısır, Suudi Arabistan, Tunus, Türkiye. 7. Bu komisyon ramazan, şevval ve zilhicce ayları için hilâlîl görülebileceği bölgeleri gösteren haritalar hazırlayacaktır. Böylece durum uygun olduğu takdirde bizzat hilâlîl gözleyerek rû'yeti gerçekleştirmek ve hesabın doğruluğu konusunda ikna olmak isteyen herkese kolaylık sağlanacaktır. Ayrıca bu haritalar, isteyen her devletin yetkili kılacağı uzman ve güvenilir bir heyete rasat yaptırmasına yardımcı olacaktır.

Bütün müslümanlar arasında nazarı olarak birliği sağlayacak mahiyetteki bu kararlarla fikhî gelenek ve bilgilerin sınırları zorlanmadan mesele çözüme kavuşturulmuştur. Ancak İslâm ülkelerinin çoğunluğu bu esaslara uyduğu halde bazı ülkeler, delegeleri konferansta bunları tasvip ettiği halde kararlara uymamışlardır. Bu yüzden konferanstan sonra da arzulanan birlik tam anlamıyla gerçekleşmemiş ve konu gündemden düşmemiştir. Nitekim 31 Ekim-2 Kasım 1985'te Dakar'da (Senegal) yapılan İslâm Ülkeleri Enformasyon ve Kültür İşleri Dâimi Komitesi ve 11-14 Kasım 1985'te Cidde'de

gerçekleştirilen İslâm Ekonomi, Kültür ve Sosyal İşler Komisyonu toplantılarında bazı delegeler, hükmi rû'yet'e göre hazırlanan takvimlerin dinî konularda geçerli olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Fakat bu toplantılarda daha önceki çalışmalarda alınan kararlara aykırı olmayan ve yeni bir hüküm de getirmeyen kararlar alınmıştır.

22-28 Aralık 1985'te Cidde'de yapılan Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî'nin ikinci dönem toplantısında konu tekrar gündeme getirilmişse de gerekli hazırlık çalışmaları yapılmak üzere müzakere bir sonraki toplantıya ertelenmiştir. Nihayet aynı kuruluşun 11-16 Ekim 1986'da Amman'da yapılan üçüncü dönem toplantısında konu bütün boyutlarıyla tartışılmış, uzun müzakerelerden sonra İstanbul Rû'yet-i Hilâl Konferansı kararlarına paralel olan şu iki karar alınmıştır: 1. Hadislerde yer alan, oruca başlama ve bayram yapma konusundaki emirlerin muhatabı bütün müslümanlar olduğu için rû'yet bir yerde sabit olunca bütün müslümanların buna uyması gerekir; ihtilâf-ı metâliia itibar edilmez. 2. Rû'yetin esas alınması gerekir; ancak hadislerle ve kesin ilmî sonuçlara uygun olan astronomik hesap ve rasat çalışmalarından da faydalanılabilir.

Türkiye, İstanbul Rû'yet-i Hilâl Konferansı kararlarını titizlikle uygulamış, diğer İslâm ülkelerinde de uygulanması için gayret göstermiştir. Kararın 5. maddesi uyarınca takvim komisyonu 1989'a kadar periyodik olarak toplanmış, hazırlanan ortak takvim taslağını inceleyerek kabul etmiştir. Ancak 1989'dan itibaren komisyonun devamına gerek görülmemiş, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanan Kandilli Rasathânesi tarafından onaylanan cetvel ve rû'yet haritalarının İslâm ülkelerine gönderilmesiyle yetinilmiştir.

Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nca ramazan, şevval ve zilhicce hilâlleri için hükmi rû'yetle yetinilmemekte, ayrıca hilâl gözetlemesi de yapılmaktadır. Bu çalışma, takvim ve hesaplardan şüphe edildiği için değil bunların doğruluğunun kanıtlanması için gerçekleştirilmektedir. 1970'li yıllardan başlayarak sürdürülen bu çalışmalara 1987'den itibaren bütün il müftülükleri de dahil edilmiştir. Bu amaçla bütün illere ramazan, şevval ve zilhicce aylarının beş gün öncesinden başlamak üzere her il için ayrı ayrı hesaplanan güneş ve ayın doğuş-batış saatleri, güneşin batış noktasına göre ayın yüksekliği ve semt açısı ile (azimut) hilâlîl görülebilirlik durumlarını gösteren cetvel-

ler gönderilmekte ve yapılacak gözlem sonuçlarıyla cetvellerdeki bilgilerin karşılaştırılması istenmektedir. Gerek merkez gerekse müftülüklerce sürdürülen gözlemlerde şimdiye kadar hesaplara uymayan hiçbir sonuçla karşılaşılmamış, bütün gözlem sonuçları hesapları teyit etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Şihâh*, "şhd", "kdr", "hl" md.leri; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "re'y", "şhd", "şhr", "kmr", "hl" md.leri; *Lisânü'l-Arab*, "re'y", "şhd", "şhr", "kdr", "kmr", "hl" md.leri; Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münîr*, "kdr", "kmr", "hl" md.leri; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "re'y", "şhd", "kdr", "kmr", "hl" md.leri; Wensinck, *el-Mu'cem*, "ramazân", "şavm", "hilâl" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "kamer", "ehille" md.leri; *Miftâhu künnûsü's-sünne*, "ramazân", "şavm" md.leri; *el-Muvaṭṭaʿ*, "Şıyâm", 1-4; *Müsne'd*, I, 28, 44, 162, 221, 226, 258, 306, 327, 344, 367, 371, 406; II, 5, 13, 63, 145, 259, 263, 271, 281, 287, 415, 422, 430, 438, 454, 456, 469, 497, 516; III, 179, 329, 431; IV, 23, 223, 314, 321, 377; V, 42, 57, 58, 329, 362; VI, 149, 311; Dârimî, "Şavm", 1-5; Buhârî, "Şavm", 5, 11-14; Müslim, "Şıyâm", 3-20, 28-30, "Fiten", 110; İbn Mâce, "Şıyâm", 6-8, "Tahâret", 122; Ebû Dâvûd, "Şavm", 4-9, 13-14; Tirmizî, "Şavm", 2, 4-5, 7, 9, 11, "Da'avât", 51, "Tahâret", 102; Nesâî, "Şıyâm", 7-13, 17, 37; Şâfiî, *el-Üm*, II, 80-81; Sahnûn, *el-Müdeveene*, Kahire, ts. (Matbaatü's-Saâde), I, 193-195; Tahâvî, *Muhtasarü't-Tahâvî* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî), Kahire 1370, s. 53, 55-56; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Kamhâvî), I, 249-258; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a* (Kahire), I, 547-552; Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Abdullah Hâşim Yemânî), Kahire 1386/1966, II, 156-164, 167-171; Hâkim, *el-Müstedrek* (Atâ), I, 584-587; Mâverî, *el-Hâvî'l-kebir* (nşr. Ali M. Muavvez - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1414/1994, III, 407-413; İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, V, 235-240; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarâbâd 1352, IV, 204-206, 211-213; Bâcî, *el-Müntekâ*, Kahire 1332, II, 35-40; Şirâzî, *el-Muhezzeb* (nşr. Vehbe ez-Zühaylî), Dimaşk 1412/1992, II, 592-597; Serahsî, *el-Mebsûṭ*, III, 64, 139-140; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), I, 227-228, 234-235; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 82-85, 98-100; Kâsânî, *Bedâ'î*, II, 80-82; Merginânî, *el-Hidâye* (İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* [Bulak] içinde), II, 52-53, 58-61; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikr), I, 125, 196-201; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, V, 96-98, 130-136; İbn Kudâme, *el-Mugnî* (Herrâs), III, 87-90; Karâfî, *el-Furûk*, Tunus 1302, II, 199-204; Kurtubî, *el-Câmi*, II, 293-296, 341-347; İbn Dakikü'l-İd, *İhkâmü'l-ahkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1407/1987, II, 8-10; Nevevî, *Şerhu Müslim*, VII, 189-190; a.mlf., *el-Mecmû'* (nşr. Muhammed Necîb el-Mutî), Beyrut 1415/1995, VI, 275-295; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, Bulak 1313, I, 316-322; İbn Cüzey, *Kavâninü'l-ahkâmî's-ser'iyye* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 1405-1406/1985, s. 110-111; Taqıyyüddin es-Sübkî, *el-'Alemlü'l-menşûr fî işbâti's-şühûr*, Kahire 1329, s. 1-56; a.mlf., *el-Fetâvâ*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 209-210; Merdâvî, *el-İnşâf* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut 1378, III, 269-280; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*,

Beyrut 1385/1986, I, 379-380, 398-400; İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebir* (nşr. M. Reşid Rızâ), Kahire 1346, III, 1-3; İbn Hacer, *Fet-hu'l-bâri* (Hatîb), IV, 143-152; Aynî, *Umde'tü'l-kârî*, İstanbul 1308, V, 182-185, 190-195; a.mlf., *el-Binâye*, Beyrut 1411/1990, III, 612-632; İbnü'l-Hümâm, *Fet-hu'l-kadir* (Bulak), II, 52-54; *Tecrid Tercemesi*, VI, 252-253, 255, 258-262; Süyûtî, *Tenvirü'l-havâlik*, Kahire 1348, I, 211-212; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 283-291; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, Kahire 1315, III, 371-385; Şirbînî, *Mugni'l-muhtâc*, II, 139-145; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-aklî's-selîm*, Kahire, ts., I, 199-200, 203; III, 164-165; V, 159-160; VII, 176; Remfî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1404/1984, III, 149-157; *el-Fetâva'l-Hindiyîye*, I, 197-199; Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'ale'l-Muvaftâ'*, Beyrut 1411/1990, II, 204-209; Emîr es-San'ânî, *el-'Udde 'alâ şerhi'l-'Umde* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), Kahire 1410/1990, III, 281-288; İbrâhim Hakkı Erzurumî, *Ma'rîfetnâme*, İstanbul 1330, s. 54, 75-78, 103; Şevkânî, *Neylül-evfâr*, Kahire 1380/1961, IV, 197-207; a.mlf., *es-Seylül-cerrâr* (nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed), Beyrut 1405/1985, II, 111-115; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, II, 90-96; a.mlf., *Tenbihül-gâfil ve'l-vesnân 'alâ aḥkâmî hilâli ramazân* (*Mecmû'atü'r-resâ'il* içinde), İstanbul 1325, I, 231-253; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Riyâzül-Muhtâr*, Bulak 1303, s. 342-363; Mercânî, *Nâzûretü'l-hak*, Kazan 1287, s. 43-48; Azîmâbâdî, *'Avnül-ma'bûd*, VI, 433-456; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezi*, Beyrut 1410/1990, III, 299-312; Muhammed Bahî, *İrşâdü ehli'l-mille ilâ işbâtî'l-ehille*, Kahire 1329; Tantâvî Cevherî, *Risâletü'l-hilâl*, Kahire 1333/1915; El-mahlî, *Hak Dini*, I, 646-652, 681-684; a.mlf., "Rü'yet-i Hilâl Meselesi", SR, XXII/561-564 (1339), s. 115-117, 132-134; a.mlf., "İsbât-ı Şeh-re Dair Nusûs", a.e., XXII/565-566 (1339), s. 148-150; Reşid Rızâ, *Tefsirü'l-menâr*, II, 149-151; a.mlf., "İsbâtü şehri ramazân ve bahşül-'amel fihî ve fi gayrihi bi'l-hisâb", *el-Aşâle*, III/21, Cezayir 1394/1974, s. 63-67; Merâgî, *Tefsir*, Kahire 1389/1970, II, 73-74, 83-84; Abdülvehâb el-Merâkeşî, *el-'Azbu'z-zulâl fi mebahîşî rûyetî'l-hilâl*, Katar 1397/1977; Seyyid Sâbik, *Fıkhû's-sünne*, Beyrut 1398/1977, I, 435-437; Ali Bayram – M. Sadi Çöğenli, *Aylar ve Rü'yet-i Hilâl*, Erzurum 1978; *Ramazan ve Bayramların Tesbitinde Benimsenecuk Müsterek Metod Konferansı* 27.11.1978 İstanbul-Türkiye, Ankara, ts. (Diyanet İşleri Başkanlığı), s. 1-40; Yakup Çiçek, *Sahur Vakti ve Rü'yet-i Hilâl Mes'elesi*, İstanbul 1983, s. 71-115; Zühayfî, *el-Fıkhû'l-İslâmî*, II, 597-610; Mohammad Ilyas, *New Moon's Visibility and International Islamic Calendar for the Asia-Pacific Region*, Kuala Lumpur 1414/1994; a.mlf., "New Moon's Visibility 2: Lunar Date Line Calculations, Sighting and Calendar", IC, LVII/2 (1983), s. 87-112; Ahmed Hamdi (Akseki), "Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgrafla Amel", SR, XII/295 (1330), s. 154-155; Mehmed Fatî (Gökmen), "Rü'yet-i Hilâl Meselesi", a.e., XXII/555-560 (1339), s. 69-72, 84-87, 101-102; Muhammed Ebü'l-Ulâ el-Bennâ, "Aḥ-kâmü ihlâlî'l-metâli", ME, XXVI/4 (1954), s. 232-234; a.mlf., "Evâḍu'l-hilâl ve ḥudûdü rû-yetiḥ", a.e., XXVIII/9 (1957), s. 838-841; Kâmil Miras, "Ramazan Hilâli", SR, IX/218 (1956), s. 276-277; Osman Keskiöğlu, "İsmâil Gelenbevi ve Subût-ı Hilâl Meselesi", AÜİFD, XIII (1965), s. 21-30; "Re'yü lecneti'l-iftâ fi'l-'amel bi'l-hi-

sâbi'l-felekî li-ta'fîni mevâkiti'l-'ibâdât", *el-Aşâle*, III/21, Cezayir 1394/1974, s. 11-21; Muhammed Tâhir b. Aşûr, "İ'tibârâtü't-takvîm fi şübûti şehri's-şavm ve bi'l-hisâbâtî'l-felekî fi duḥûli's-şehri'l-kamerî", a.e., III/21 (1394/1974), s. 23-27; Celâl Yıldırım, "Ramazan Hilâli", *Diyanet Dergisi*, XIV/4, Ankara 1975, s. 232-238; M. Saim Yeprem, "Dinî Bayramların Tesbiti Üzerine", a.e., XVII/5 (1978), s. 300-311; a.mlf., "Rü'yet-i Hilâl Konferansının Ardından: Neydi, Ne Oldu?", *Nesil*, III/3, İstanbul 1978, s. 3-16; Ali Hasan el-Bulâtî, "Müşkileti'l-hilâl eyleyse lehâ min hal", ME, LI/3 (1979), s. 639-657; Ahmet Baltacı, "Rü'yet-i Hilâl Münakaşaları", *Diyanet Dergisi*, XVIII/1, Ankara 1979, s. 25-43; Kemal Güran, "İslâm Ülkeleri Arasında Ramazan, Bayram Günü Birliğinin Sağlanması", *Nesil*, IV/37-38, İstanbul 1979, s. 98-100; Ali Şafak, "Ramazan Hilâli ve Kutuplara Yakın Yerlerde Namaz Vakti Mes'eleleri Üzerine Bir Araştırma", *İslâm Medeniyeti*, V/4, İstanbul 1981, s. 3-28; Ali Toksarı, "Nisab Açısından Rivâyet-Şehâdet Farkı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Kayseri 1983, s. 231-248; Mahmut Kaleli, "Kim Haklı, Müslüman Ülkeler Neden Farklı Günlerde Bayram Yapıyor?", *İlim ve Sanat*, I/2, Ankara 1985, s. 63-69; A. Nihat Eskiöğlu, "Hilâlin Tesbiti Rü-yetle mi, Hesapla mı Olmalı?", a.e., II/7 (1986), s. 29-32; Muhammed Ali et-Teshîrî, "Bidâyetü's-şühûri'l-'Arabîyye", *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhî'l-İslâmî*, II/2, Mekke 1407/1986, s. 841-856; Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî, "Tevhîdû bidâyetü's-şühûri'l-'Arabîyye", a.e., II/2, s. 857-874; Muhammed Abdülattîf el-Ferfûrî, "Risâletü bulgati'l-metâli fi beyânî'l-hisâb ve'l-metâli", a.e., II/2, s. 875-905; Hârûn Hafîl Cîlî, "Bidâyetü's-şühûri'l-'Arabîyye", a.e., II/2, s. 907-926; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, "Ḥavle itimâdî'l-hisâbi'l-felekî li-tahdîdi bidâyetü's-şühûri'l-kameriyye hel yecûz şer'an ev lâyecûz", a.e., II/2, s. 927-936; Abdullah b. Zeyd Âlû Mahmûd, "İctimâ'u ehli'l-İslâm 'alâ idin vâhidin külle 'âm ve beyânü emri'l-hilâli ve mâ yeterattebû 'aleyhi mine'l-aḥkâm", a.e., II/2, s. 939-965; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, "Ḥükmü işbâtî ev-veli's-şehri'l-kamerî ve tevḥîdî'r-rûye", a.e., III/2, Mekke 1408/1987, s. 817-841; Mustafa Kemâl et-Tarzî, "Tevḥîdû bidâyetü's-şühûri'l-kameriyye", a.e., III/2, s. 845-873; Muhammed Ali es-Sâys, "Tevḥîdû bidâyetü's-şühûri'l-kameriyye", a.e., III/2, s. 925-969; Sâlih b. Muhammed, "el-Aḥkâmü'l-müte'allika bi'l-hilâl", *Mecelletü'l-Buḥûşî'l-İslâmiyye*, sy. 27, Riyad 1988-89, s. 91-118; Mâcid Ebû Rahye, "İsbâtü'l-ehille", *Mecelletü's-şer'i'a ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye*, VI/13, Küveyt 1989, s. 375-419; Ahmed Muhammed Şâkir, "Dinî Günlerin Tesbitinde Hesaba Güvenilebilir mi?" (trc. Rahmi Yaran), *Diyanet Dergisi*, XXVIII/2, Ankara 1992, s. 3-13; C. Schoy, "Ay", *İA*, II, 38-40; J. Schacht, "Hilâl", *EP* (İng.), III, 379-381; D. A. King, "al-Maṭâli", a.e., VI, 792-794; a.mlf., "Ru'yat al-Hilâl", a.e., VIII, 649-650; C. Schoy – [Nüzhet Gökdoğan], "Ay", *Küçük Türk İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1980, I, 237-240; Muammer Dizer, "Ay", *DİA*, IV, 183-188.

İRFAN YÜCEL

□ TÜRK EDEBİYATI. Divan şiirinde hilâl ile ilgili zengin mazmunlar teşekkül ettiği gibi hilâl çeşitli teşbihlerin de konu-

su olmuştur. Bâkî'nin, "Ne hoş yaraştı si-pihre kevâkib içre hilâl / Takındı pâyine gûyâ ki cevherî halhal" beytiyle başlayan kasidesinin uzun nesîb bölümü hemen tamamen hilâlin görünmesiyle ilgili söz oyunlarından ibarettir. Ayrıca harflerle hilâl arasında edebî ve tasavvufî yönden münasebetler kurularak bazı yorumlar yapılmıştır. Harflerin hilâl ile münasebeti daha çok imlâ yönündendir. Meselâ Allah kelimesi (الله) hilâl (هلال) ve lâle (لale) kelimeleriyle aynı harfleri ihtiva eder. Lafza-i celâl elifle başladığı ve elif hilâle benzediği için eski şiirde hilâlin Allah'ı telmih ettiği kabul edilmiştir. Aşık aşk yükü ve ıstırabıyla, ihtiyar da ömür ve kahır yüküyle iki büküm olup dâl (د) harfine dönmüş ve bu haliyle hilâl ile benzetilmiştir. Dâl kelimesi aynı zamanda "delâlet eden, delil olan" mânasına gelir. Gökyüzü sayfasında Hakk'ın varlığına delâlet eden yazılmış dâl harfiyle kastedilen de yeni aydır. Yay çekilirken okçunun boynu eğilir, dâle benzer; hilâl de felek yayını çeke çeke dâle dönmüştür. Sevgilinin kaşı ile hilâl arasındaki çok yaygın benzetme âşığın dertten belinin bükülmesi imajıyla beraber kullanılmıştır: "Yine bir kaşı hilâlin sitemi çerh gibi / Kaddımı kıldı kemer tâkatımı eyle-di tâk" (Bâkî). Kaş-hilâl-yay ilişkisi içinde kaşlar ve hilâl râ (ر) harfine benzetilir. Hz. Peygamber'in, eline kalem almadığı halde felek levhasına iki râ (ر) harfi yazdığı söylenerek inşikâku'l-kamer mucizesine telmih yapılır. Receb ayının ilk harfi olan "râ"nın hilâl ile benzetilmesiyle üç ayların başladığına da işaret edilmiştir. Hilâlin doğması ve görünmesi, gökyüzü kâti-binin gökyüzü levhasına güneşin altın suyu ile bir lâm (ل) harfi yazması şeklinde düşünülmüştür. Lâm harfi de "dâl" gibi belî bükük âşığı veya ihtiyar temsil eder. Ebced hesabına göre lâm harfi otuz sayısına tekabül ettiği için "lâm"a benzetilen hilâl de otuz sayısını, yani otuz günlük zaman dilimi olan ayı sembolize etmiş olmaktadır. Nûn (ن) harfi de şekil bakımından yeni aya benzetilir; noktası ise yıldızdır. Diğerlerinde olduğu gibi bazan bu harfin de kâtibi güneştir. Hilâl ters yazılmış nûn da olabilir. Bâkî'nin, "Ya nûndur görünür âhîrinde şa'bânın / Ya râdır ol ramazan evveline olmuş dâl" beyti bunu anlatır. Diğer taraftan hilâlin görünmesiyle başlayan ay başlarında sevgilinin kaşlarına benzeyen hilâli görünce âşığın derdi artar. Yine hilâl-kaş ilişkisinde çatık veya eğri kaşa benzetilen hilâl ile "çatık kaş", "kaş eğmek" sözleri Hakk'ın celâl ve kahrî isimlerine delâlet eder. Hilâl aynı